Vasyl Osodlo
email: vosodlo@wsb–nlu.edu.pl
ORCID: 0000-0003-2893-4721
Wyższa Szkoła Biznesu – National Louis University

Liudmyla Budahiants
email: budamila@ukr.net
ORCID: 0000-0002-3788-2372
Narodowy Uniwersytet Obrony Ukrainy

Nowa racjonalność naukowa oraz podejścia behawioralne w badaniach nad przemocą i wojną

New Scientific Rationality and Behavioral Approaches in the Study of Violence and War

DOI: 10.66935/978-83-65926-16-6.03

© 2025 Vasyl Osodlo, Liudmyla Budahiants
Praca opublikowana na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0).
Treść licencji dostępna jest pod adresem: https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.pl

Cytuj jako: Osodlo, V., Budahiants, L. (2025). Nowa racjonalność naukowa oraz podejścia behawioralne w badaniach nad przemocą i wojną. W: J. Felczak (red.), *Przekraczanie granic między sferami egzystencji* (T. 1). (s. 41-59). Wydawnictwo WSB-NLU.

Streszczenie: W artykule przeprowadzono analizę filozoficzno-metodologiczną ewolucji podejść behawioralnych w badaniach nad przemocą i wojną – od pozytywizmu i wczesnego behawioryzmu po współczesne koncepcje symboliczno-interakcjonistyczne oraz postmodernistyczne. Ukazano zmianę racjonalności naukowej w interpretacji natury agresji, zachowań społecznych oraz mechanizmów konfrontacji zbrojnej. Szczególną uwagę poświęcono roli narracji, środowiska aksjologiczno-semantycznego oraz czynników poznawczych w modelowaniu zachowań indywidualnych i masowych w warunkach współczesnych konfliktów. Argumentuje się, że najnowsze podejścia behawioralne mogą wnosić istotny wkład w rozumienie wojen hybrydowych, asymetrycznych i kognitywnych XXI wieku.

Abstract: The article presents a philosophical and methodological analysis of the evolution of behavioral approaches in the study of violence and war – from positivism and early behaviorism to contemporary symbolic interactionist and postmodern perspectives. The transformation of scientific rationality in interpreting the nature of aggression, social behavior, and mechanisms of military confrontation is demonstrated. Special attention is paid to the role of narratives, the value–semantic environment, and cognitive factors in modeling individual and mass behavior under conditions of modern conflicts.

It has been argued that recent behavioural approaches may make a significant contribution to understanding the hybrid, asymmetric, and cognitive wars of the twenty-first century.

Słowa kluczowe: podejścia behawioralne, wojna, przemoc, behawioryzm, interakcjonizm symboliczny, wojna kognitywna, narracja, zachowanie społeczne, racjonalność naukowa, konflikty asymetryczne, bezpieczeństwo międzynarodowe.

Keywords: behavioral approaches, war, violence, behaviorism, symbolic interactionism, cognitive warfare, narrative, social behavior, scientific rationality, asymmetric conflicts, international security.

Wprowadzenie

Podejścia behawioralne w wojskowo-psychologicznych badaniach naukowych podlegają coraz intensywniejszemu rozwojowi od początku XXI wieku. Znaczenie zrozumienia kondycji różnych grup społecznych w czasie wojny, ogólnospołecznych czynników motywacji i wyznaczania celów oraz ich wpływu na przebieg konfliktów zbrojnych stało się dostrzegalne właśnie dzięki opracowaniu nowych podejść badawczych w sferze poznania wojskowego. Celem niniejszego opracowania jest refleksja filozoficzna nad bazą epistemologiczną i światopoglądową podejść behawioralnych w ich ewolucji historycznej.

Problem badawczy niniejszego artykułu wynika z potrzeby wyjaśnienia, w jaki sposób zmiana racjonalności naukowej wpłynęła na transformację podejść behawioralnych w badaniach nad przemocą i wojną. Współczesne konflikty asymetryczne, hybrydowe i kognitywne coraz częściej wykraczają poza klasyczne modele interpretacji agresji i działań zbrojnych, koncentrując się na oddziaływaniu na percepcję społeczną, systemy znaczeń oraz procesy interpretacyjne. Powstaje zatem pytanie, w jaki sposób współczesne nauki behawioralne przeszły od biologicznego i pozytywistycznego redukcjonizmu do modeli uwzględniających kulturowe, symboliczne i narracyjne mechanizmy kształtowania zachowań społecznych.

W związku z tym sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Jak zmieniało się rozumienie natury agresji i przemocy w kolejnych etapach rozwoju podejść behawioralnych?
2. W jaki sposób współczesna racjonalność naukowa wpłynęła na interpretację wojny jako zjawiska kognitywnego i narracyjnego?

Autorzy wychodzą z założenia, że ewolucja podejść behawioralnych doprowadziła do przesunięcia środka ciężkości badań nad wojną z poziomu biologicznych determinant zachowania ku analizie środowiska aksjologiczno-semantycznego, narracji oraz mechanizmów poznawczych, które we współczesnych konfliktach hybrydowych i kognitywnych odgrywają kluczową rolę w modelowaniu zachowań indywidualnych i zbiorowych.

Metodologię teoretycznej rekonstrukcji założeń tego nurtu badawczego stanowi historia idei w kontekście poszukiwań rzetelnych, opartych na dowodach strategii badania przemocy i wojny. Badanie ma charakter filozoficzno-teoretyczny i opiera się na metodologii historii idei, uzupełnionej elementami analizy porównawczej oraz krytycznej

analizy dyskursu. Wybór tej metodologii wynika z potrzeby rekonstrukcji historycznej zmienności sposobów rozumienia agresji, przemocy i wojny w naukach społecznych oraz psychologicznych.

Dobór literatury obejmował klasyczne prace z zakresu pozytywizmu, ewolucjonizmu, etologii, behawioryzmu i interakcjonizmu symbolicznego, a także współczesne opracowania dotyczące wojny hybrydowej, wojny kognitywnej oraz operacji narracyjnych. Kryterium selekcji stanowił wpływ poszczególnych koncepcji na kształtowanie modeli interpretacji zachowań społecznych oraz konfliktów zbrojnych.

Pojęcie „nowej racjonalności naukowej" rozumiane jest w artykule jako przejście od redukcjonistycznych modeli wyjaśniania zachowania ku podejściom interdyscyplinarnym, uwzględniającym znaczenie czynników kulturowych, symbolicznych, komunikacyjnych i poznawczych w analizie współczesnych konfliktów.

Aktualność podjętej tematyki wynika z konieczności redukcji niepewności poznawczej w dobie nowych wojen „nieklasycznych". W świecie tym obiektem ataku ze strony autorytarnych i totalitarnych reżimów Federacji Rosyjskiej, Iranu, Korei Północnej i Chin staje się międzynarodowy system prawny oraz wartości ogólnoludzkie. Aby skutecznie przeciwstawiać się tym zagrożeniom, społeczeństwa demokratyczne zmuszone są do redefinicji własnych strategii poznawczych i światopoglądowych.

Czynnikami determinującymi rozwój poznania racjonalnego w XIX wieku było upowszechnienie podejść ewolucjonistycznych. Wśród nich silną pozycję zajmował pozytywizm. W XIX i na początku XX wieku na kształtowanie się wyobrażeń nauk przyrodniczych oraz zorientowanego naukowo znawstwa społecznego o naturze człowieka i naturze w ogóle wpłynęły pozytywistyczne akcenty kładzione na priorytet przyrodoznawstwa eksperymentalnego oraz postawy antymetafizyczne („fizykę, strzeż się metafizyki"). Wyrażały one nieufność wobec teorii uogólniających i kładły nacisk na zbawienną dla nowoczesnej nauki rolę redukcjonizmu przyrodniczego (sprowadzania form złożonych do prostszych). Zarówno w kwestiach przyrodniczych, jak i humanistycznych czy społecznych, pozytywizm dostarczył niezbędnych narzędzi, które pozwoliły nauce przetrwać okres międzyparadygmatyczny – epokę przejściową między przestarzałą już metodologią mechanistyczną a jeszcze nieukształtowaną nową metodologią naukową i odpowiadającymi jej obrazami świata.

Ewolucjonistyczne i pozytywistyczne źródła badań nad wojną

Twórca pozytywizmu i nowej pozytywnej nauki o społeczeństwie (socjologii), A. Comte (1865) nakreśla optymistyczną perspektywę ograniczania przemocy w toku ewolucji: od wyjściowego stadium militarnego, poprzez przejściowe stadium mieszane, aż do stadium naukowo-przemysłowego. Każda faza odznacza się specyficznym typem dominacji duchowej: teologią, metafizyką oraz nauką. Wojna i organizacja wojskowa według Comte'a odgrywają kluczową rolę w dwóch pierwszych stadiach ewolucji. Organizacja militarna świata starożytnego oraz średniowiecza nadaje swoją strukturę

całej sferze państwowo-politycznej społeczeństwa. Na tych etapach przemoc zbrojna służy jako środek wytwarzania bogactwa społecznego. A. Comte jest przekonany, że wraz z osiąganiem przez organizację społeczną dojrzałości – dzięki rozwojowi nauk, sztuk i rzemiosł – wiodąca rola w zaspokajaniu potrzeb społecznych przechodzi od przemocy ku pokojowej pracy i instytucjom przemysłowym. W tym pozytywnym, czyli naukowym stadium, przewiduje się dalsze upowszechnianie naukowego zarządzania wszystkimi sferami życia społecznego.

Traktując stadium naukowo-przemysłowe jako naturalny rezultat i szczyt rozwoju społeczeństwa, Comte twierdzi, że rola stadium militarnego oraz przejściowego polegała na przygotowaniu warunków dla rozwoju społeczeństwa przemysłowego. Ewolucja materialna społeczeństwa przez długi czas wymagała dominacji ładu wojskowego: tylko pod jego ochroną mógł nastąpić rozwój przemysłu. A. Comte wskazywał na ścisły związek między reżimem wojskowym a panowaniem ducha militarnego i wojowniczej psychologii z jednej strony, a światopoglądem religijnym – z drugiej. Zauważył on, że w toku ewolucji następowało stopniowe zastępowanie ofensywnej organizacji wojskowej organizacją obronną, a następnie – coraz większe podporządkowanie ducha militarnego duchowi przemysłowemu oraz zastąpienie myślenia teologicznego i metafizycznego myśleniem naukowym.

A. Comte uważał, że wojna jest sprzeczna z interesami i duchem „społeczeństwa pracującego". Okres wojen napoleońskich oceniał jako niefortunny recydywizm militarnego stadium rozwoju. Wraz z przejściem społeczeństwa do stadium naukowo-przemysłowego, istnienie armii służy podtrzymaniu ładu materialnego tejże fazy rozwoju społecznego. Utopijny charakter przekonania Comte'a o antywojennym charakterze społeczeństwa przemysłowego tłumaczy się wciąż znacznym wpływem ideologii Oświecenia, od której sam pozytywizm usiłował się odciąć.

Podczas gdy A. Comte w interpretacji „statyki społecznej" (będącej u niego działem „fizyki społecznej") pozostaje zwolennikiem mechanistycznej koncepcji społeczeństwa, Herbert Spencer (1873) zinterpretował comte'owskie poglądy na społeczeństwo, przemoc społeczną oraz istotę militarnego i przemysłowego etapu rozwoju w duchu organicystyczno-ewolucjonistycznym. Spencer zapożycza podejścia z biologii, traktowanej wówczas jako wzorzec zaawansowanej teorii naukowej. Metodologia biologii operowała bardziej złożonymi typami powiązań i przekształceń przyrodniczych niż mechanika, dlatego analogie biologiczne w rozumieniu społeczeństwa i wojny pozwoliły na uczynienie progresywnego kroku od mechanistycznego obrazu świata ku organicystycznemu. Tym samym H. Spencer, na rok przed ogłoszeniem teorii Karola Darwina, uzasadnił teorię ewolucji z jej fundamentalną zasadą progresu, wspólną dla wszystkich dziedzin poznania naukowego.

W kwestii natury człowieka i społeczeństwa Spencer zajmował stanowisko pokrewne socjaldarwinizmowi. Ewolucję społeczną rozumiał jako proces naturalny, podlegający tym samym prawom co świat zwierzęcy: koncentracji, integracji oraz różnicowaniu (dyferencjacji) powiązań. Siłą napędowąewolucji, według jego wizji, jest walka o byt

oraz dobór najzdolniejszych do życia jednostek, wspólnot i społeczeństw. Przyjmując perspektywę społeczeństwa jako organizmu biologicznego – co postulowała socjologia spencerowska – w pełni spójne staje się rozumienie przemocy, a zatem i wojny, jako zjawiska naturalnego i prawidłowego, społecznej formy walki o byt oraz narzędzia doboru naturalno-historycznego. W takim przypadku dynamika społeczna, podobnie jak przyrodnicza, oznaczać będzie progresywne przejście od jednorodności do różnorodności, czyli ku większej dyferencjacji. Jak zauważa Spencer, społeczeństwa maksymalnie zróżnicowane posiadają lepsze możliwości przystosowania ewolucyjnego. Zgodnie z tym, największe przewagi w walce ewolucyjnej oraz w stosowaniu przemocy społecznej w porównaniu z innymi posiada społeczeństwo przemysłowe. Jednocześnie Spencer podzielał przekonanie Comte'a, że w społeczeństwie przemysłowym antagonizmy społeczne będą słabnąć, a pokojowe formy walki o byt zepchną konflikty zbrojne na peryferia świata industrialnego.

Redukcjonizm biologiczny i etologiczne interpretacje agresji

Jak można zauważyć, ewolucjonizm stał się nieodłączną zasadą poznania naukowego oraz szerokiego spektrum nurtów badawczych czasów nowożytnych. Jednakże to właśnie darwinizm wywołał potężny rezonans nie tylko w środowisku naukowym, ale i w szerokim kręgu społecznym. Hipoteza Darwina (1809–1882) posiada konkretne ograniczenia historyczne, lecz kluczowe pozostaje jej nastawienie na badanie przyrody w ruchu oraz wyłącznie w oparciu o jej wewnętrzne czynniki sprawcze. Jednocześnie wnioski płynące z zastosowania zasad doboru naturalnego i walki o byt w życiu społecznym postawiły szereg pytań, których nie sposób było zignorować.

Amerykański socjolog-nowator Pitirim Sorokin (1937, 1957) przedstawił przegląd fascynacji socjologii pierwszej połowy XX wieku podejściami przyrodniczymi. Na podstawie uogólnień wynikających z empirycznych doświadczeń nauk przyrodniczych (biologii, fizjologii) sformułowano koncepcje instynktywistyczne lub witalistyczne (od *vita* – życie), które rozpatrują wszystkie instynkty lub instynkt „dominujący" („rodzicielski", „seksualny", „stadny", „samozachowawczy") jako czynnik wyjaśniający „instynkty społeczne" człowieka (McDougall, 1929; Trotter, 1914; Veblen, 1914). W konsekwencji niezniszczalność przemocy oraz nieuchronność wojen w życiu społecznym wynikają konsekwentnie z postrzegania „naturalnej natury człowieka" jako podstawy interpretacji przemocy społecznej oraz z widzenia człowieka jako istoty naturalnej, której różnice względem zwierząt są w zasadzie nieistotne. Wówczas wpisane w naturę ludzką instynkty stają się źródłem wyjaśnienia jej aktywności, kierunków działania oraz kształtowania się instytucji społecznych, w tym państwa, armii i policji. Zatem, jeśli niezmienną podstawą historii społecznej jest sam człowiek wraz ze swoją naturą, to we wszelkich przemianach życia społecznego należy szukać niezmiennie odtwarzalnych współzależności zjawisk i procesów odpowiadających ludzkim instynktom.

W wyniku metodologicznej „interwencji" biologii w nauki społeczne następuje redukcja życia społecznego do fundamentów instynktywistycznych. W takich okolicznościach bezpośrednią przyczyną powszechności przemocy w życiu społecznym wydaje się naturalna agresywność, właściwa człowiekowi jako osobnikowi biologicznemu, przez pryzmat której nierzadko wyjaśnia się większość relacji społecznych i ich przejawów.

Właśnie z takich pozycji sformułowana została koncepcja ludzkiej agresywności wybitnego przyrodnika, laureata Nagrody Nobla i twórcy etologii (nauki o zachowaniu zwierząt) Konrada Lorenza (1974). Wnioski z badań nad zachowaniami agresywnymi zwierząt zostały przeniesione na interpretację zachowań ludzkich oraz całokształtu życia społecznego. Analiza głównych tez Lorenza jest niezbędna ze względu na znaczną popularność jego koncepcji oraz jej dotychczasowy wpływ na kształtowanie wyobrażeń o ludzkiej agresywności i źródłach przemocy w społeczeństwie – zarówno wśród przyrodników, jak i szerokiej publiczności – mimo że w obrębie psychologii stanowisko to zostało już dawno krytycznie przezwyciężone (Fromm, 1973).

Lorenz podkreśla, że zachowanie każdej żywej istoty, w tym człowieka, determinowane jest nie tylko przez instynkty, lecz przez złożoną interakcję ze środowiskiem. Jednakże, podobnie jak Z. Freud (1930), choć z zasadniczo innych pozycji, opowiada się on za zakorzenieniem agresji w naturze żywej istoty, a co za tym idzie – za jej niezniszczalnością nawet w najkorzystniejszym środowisku. Lorenz dostrzega w zachowaniu zwierząt posiadających określoną niszę ekologiczną (terytorium, rewir łowiecki) jednoczesne działanie/przeciwdziałanie oraz równowagę/brak równowagi dwóch regulatorów: „instynktu społecznego", który zbliża je w celu przetrwania gatunku, oraz odkrytego przez niego „instynktu agresji wewnątrzgatunkowej", który „odpycha" osobniki tego samego gatunku od siebie, prowadząc aż do walki w przypadku znacznego zagęszczenia i naruszenia przestrzeni życiowej, postrzeganego jako zagrożenie.

Według Lorenza (1974) agresywność zwierzęca „współgra" z dążeniem do zbliżenia: ruchoma równowaga („pokój") w zachowaniu zwierząt terytorialnych ustala się dzięki działaniu „instynktu afiliacyjnego", u podstaw którego leży instynkt seksualny, a u zwierząt społecznych – instynkt społeczny. Zdaniem Lorenza, z interakcji tych instynktów wywodzą się wszystkie wyższe emocje zwierząt i ludzi: ograniczanie agresji, rozpoznawanie jednostki, przyjaźń i miłość. Lorenz próbuje odtworzyć historię ewolucji zachowania zwierząt, w którą włącza również zachowanie ludzkie, wykonuje jednak dość arbitralny krok, wnioskując, że „człowiek jest istotą żywą, zatem człowiek jest istotą biologiczną", co stanowi błąd „substancjalizacji atrybutu". Człowieka bez wątpienia należy badać z punktu widzenia jego biologii, chemii czy mechaniki ciała, nie stanowi to jednak wystarczającej podstawy do twierdzenia, że właśnie te czynniki są decydujące dla jego egzystencji. Przy całym znaczeniu badania ewolucyjnej prehistorii fenomenu człowieka (gdyż „ludzkość" nie wyrasta w próżni), dla odsłonięcia istoty jego zachowania, działalności i życia (egzystencji) konieczne jest badanie wyróżniających cech ludzkiego istnienia, które wykraczają poza granice biologii.

Przez szeroką publiczność odkrycia dokonane przez Lorenza w sferze badań nad „biologiczną naturą człowieka" zostały przyjęte niemal jako środek ratunkowy dla przezwyciężenia „patologicznych zjawisk współczesnego społeczeństwa oraz w poszukiwaniu dróg dalszego rozwoju ludzkości", a także jako podstawa dla „mądrego optymizmu". W książce „Regres człowieczeństwa" (oryg. niem. *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit*) Lorenz oczami naturalisty kreśli w istocie pesymistyczny, krytyczny obraz społeczeństwa połowy XX wieku. Jako sprzeczne z naturą życia ludzkiego demaskuje osiem tendencji, które odróżniają społeczeństwo przemysłowe od tradycyjnego. To właśnie one, według Lorenza, są przyczyną wzrostu agresywności i przemocy, które biorą górę nad „instynktami społecznymi" człowieka. Tendencjami tymi są: przeludnienie, spustoszenie przestrzeni życiowej, wysokie tempo życia narzucone przez powszechną konkurencję, zanik zdolności do odczuwania dyskomfortu (nietolerancja dyskomfortu), zwyrodnienie genetyczne, zerwanie z tradycją, podatność na indoktrynację (siłowe narzucanie jednostce, grupie lub narodowi wartości, celów i ideologii przez określone podmioty lub instytucje władzy) oraz zagrożenie bronią jądrową. Jak zauważa Lorenz: „Agresja, której przejawy często utożsamia się z przejawami instynktu śmierci, jest takim samym instynktem jak wszystkie inne i w warunkach naturalnych, podobnie jak one, służy zachowaniu życia i gatunku. U człowieka, który własną pracą zbyt szybko zmienił warunki swojego życia, instynkt agresywny często prowadzi do zgubnych skutków; analogicznie, choć nie tak dramatycznie, dotyczy to również innych instynktów".

Jak można zauważyć, Lorenz trafnie opisuje sprzeczności społeczeństwa przemysłowego. O ile jednak pozytywnym aspektem jego rozważań socjologicznych i antropologicznych jest dążenie do nieuproszczonych, przyrodniczych pozycji badawczych oraz dostarczenie korpusu danych uzyskanych dzięki zastosowaniu opracowanej przez niego ewolucyjnej teorii zachowania i ewolucyjnej teorii poznania (które były nowymi dyscyplinami biologicznymi XX wieku), o tyle interpretacja i refleksja nad zaproponowanymi przez niego nowymi drogami badania natury ludzkiej i kultury (obiektywna analiza korelacji między popędami instynktownymi a zaprogramowanymi kulturowo, traktowanie kultury jako żywego systemu podlegającego ogólnym prawidłowościom rozwoju układów żywotnych, który w zasadzie poddaje się badaniu metodami naukowymi) mogą być poprawnie sformułowane jedynie z zastrzeżeniem granic podejść biologicznych wobec społeczeństwa i człowieka oraz poprzez ujawnienie „słabych punktów" argumentacji etologicznej.

Podczas gdy początkowo Lorenz rozumiał agresję jako niezbędny impuls, wykształcony w toku ewolucji w celu przetrwania jednostki i gatunku (pozostając w „obszarze właściwym" biologii), w dalszej kolejności podciąga pod to pojęcie takie afekty, jak żądza krwi i okrucieństwo, z czego wywodzi wrodzony charakter tych irracjonalnych namiętności u człowieka. Można wówczas założyć, na co wskazuje E. Fromm (1973), że przyczyny wojen zakorzenione są w pragnieniu zabijania, czyli wojny są zdeterminowane ludzką skłonnością do niszczenia. „Agresja" służy tutaj za wygodne ogniwo łączące agresję niezbędną biologicznie (nieumyślną) z niewątpliwie złowrogą, „złośliwą"

ludzką destrukcyjnością. Rozumowanie Lorenza rozwija się tu według schematu: „destrukcyjność i okrucieństwo to agresja; agresja jest cechą wrodzoną, zatem destrukcyjność i okrucieństwo są cechami wrodzonymi".

Jednakże, po pierwsze, utożsamianie agresji obronnej (będącej reakcją na zagrożenie) z destrukcyjnością i okrucieństwem jest niepoprawne, a tym bardziej przenoszenie tych schematów na zachowanie ludzkie. Po drugie, zwierzęta nie wykazują okrucieństwa ani destrukcyjności niezwiązanej z walką o byt. Po trzecie, ludzkie afekty i namiętności są zakorzenione nie w instynkcie, lecz w charakterze, który jest fenomenem socjokulturowym, wyrastającym ze swoistego wyłącznie dla człowieka sposobu życia i relacji ze światem zewnętrznym (Fromm, 1993). Uwagi te należy uwzględnić, uznając przełomowy charakter wkładu Lorenza w rozwój biologii oraz jego zaangażowaną postawę obywatelską. Należy zatem odróżniać sytuacje, w których przyrodnik występuje jako ekspert (w granicach swoich kompetencji), od tych, w których jako przedstawiciel opinii publicznej (często poza granicami kompetencji) zwraca uwagę na istotne problemy życia społecznego.

Kształtowanie się behawioryzmu jako programu naukowego

Kolejnym wpływowym nurtem psychologii XX wieku jest behawioryzm (Thorndike, 1940; Watson, 1924), który przeciwstawia się zarówno „psychologii świadomości", jak i „psychologii ducha", koncentrującym się na wewnętrznych czynnikach mentalnych psychiki. Stanowi on również alternatywę dla instynktywizmu opartego na wewnętrznych mechanizmach biologicznych, choć sam ewoluuje w stronę stosowania podejść behawioralnych (jak u K. Lorenza) nie bez wpływu badań behawiorystycznych. Zasługą Johna Watsona jest badanie zachowania metodami obiektywnymi, opracowanie metodyki kształtowania nawyków oraz wykorzystanie wyników badań w praktyce zarządzania zachowaniem.

Kształtowanie się behawioryzmu jest interesujące w kontekście analizy wiodących koncepcji źródeł przemocy społecznej we współczesnej nauce i filozofii, gdyż to właśnie koncepcje łączące dorobek behawioralnej analizy zachowań masowych z postmodernistyczną refleksją nad znaczeniem i narracją służą jako podstawa opracowań dotyczących „asymetrycznych działań i przeciwdziałań.Behawiorystyczny program badań psychologicznych włączył do swojej metodologii dorobek filozofii pozytywizmu, pragmatyzmu, a także osiągnięcia I. P. Pawłowa i W. M. Biechtieriewa w dziedzinie fizjologii wyższych czynności nerwowych, szczególnie w zakresie odruchów warunkowych (choć behawioryzm zasadniczo odrzuca czysto fizjologiczne mechanizmy zachowania).

Jak zauważono, punkt ciężkości behawioryzmu został przeniesiony z badania „składu wewnętrznego" ludzkiej psychiki „na zewnątrz" – na dynamiczny związek aktywnego, adaptującego się organizmu ze środowiskiem poprzez kanał „bodziec – reakcja". Na początkowych etapach rozwoju behawioryzmu negowano zasadniczą różnicę między zachowaniem szczura laboratoryjnego a zachowaniem człowieka (gdyż ówczesna racjonalność naukowa narzucała właśnie takie podejście). J. Watson (1924), a później jego kontynuator

B. F. Skinner (Skinner, 1938), był przekonany, że program behawiorystyczny jest w stanie przekształcić społeczeństwo według dowolnie zadanego wzorca. „Stworzenie" człowieka o dowolnym profilu, bez względu na jego cechy wyjściowe (talent, skłonności, pragnienia, zdolności, powołanie, przynależność etnokulturowa), jest możliwe dzięki manipulacji bodźcami zewnętrznymi, czyli poprzez planowe tworzenie określonego środowiska.

Zgodnie z teorią behawioryzmu, samorzutnie powstałe lub „sztucznie" wykreowane środowisko społeczne może potencjalnie produkować zarówno jednostki skrajnie agresywne i wojownicze, jak i miłujące pokój oraz socjabilne. W przekonaniu twórców behawioryzmu społeczne funkcje nauki, edukacji i opartego na podstawach naukowych zarządzania społecznego polegają właśnie na tym, aby „przewidywać i kontrolować" oraz modyfikować zachowania jednostek i grup w kierunku akceptowalnym społecznie. W ten sposób położono fundamenty pod rozwój szerokiego spektrum nauk behawioralnych, które znacznie wykraczają poza ramy „pierwotnego behawioryzmu", a których dorobek jest powszechnie stosowany we wszystkich sferach życia społecznego, w tym w sferze militarnej.

Neobehawioryzm i poznawcze mediatory zachowania

Neobehawioryzm (Tolman, 1932; Hull, 1943) wprowadza do zachowania czynnik celowości, co zakłada istnienie między bodźcem a reakcją „zmiennych pośredniczących" – a mianowicie postaw i motywów, dzięki którym w określony sposób powiązane zostają nie tylko bodźce i reakcje, lecz także środki oraz cele ludzkiego działania.

Edward Tolman (1932) przeprowadzał eksperymenty na białych szczurach i odkrył, że nawet w zachowaniu tych zwierząt nie wszystko da się wyjaśnić za pomocą schematu „bodziec – reakcja". Między tymi zmiennymi występują inne, pośrednie ogniwa, które w zachowaniu ludzkim przyjmują postać „planu poznawczego (mapy)", „hipotezy" i innych. Tolman badał czynniki wpływające na szybkość i precyzję budowania map poznawczych. W toku badań ustalono, że niektóre czynniki sprzyjają lepszemu uczeniu się, inne zaś prowadzą do fiksacji na określonej reakcji („zawężenie mapy"), co obniża adekwatność zachowania w nowej sytuacji. „Zawężenie map poznawczych" wiąże się z chorobą, niefortunnym rozmieszczeniem elementów sytuacji, zbyt dużą liczbą powtórzeń materiału, itp. W pracy „Mapy poznawcze u szczurów i ludzi" Tolman zauważył, że błędy w procesie uczenia się, brak uwagi lub nadmierny autorytaryzm dorosłych sprawiają, iż dziecko nie potrafi poradzić sobie z labiryntem świata zewnętrznego, w którym zmuszone jest żyć.

Według E. Tolmana (1932) matryca „wartość – przekonanie" wyznacza hierarchię oczekiwań wobec obiektów oraz odpowiednią gotowość do reagowania. Bez czynników poznawczych i motywacyjnych adaptacyjna interakcja organizmu ze środowiskiem jest niemożliwa. Idea klasycznego behawioryzmu dotycząca zarządzania zachowaniem społecznym jednostek poprzez środowisko zewnętrzne zostaje doprecyzowana poprzez wprowadzenie bardziej subtelnego instrumentarium sterowania – poprzez sferę aksjo-

logiczno-semantyczną („środowisko") działań i interakcji jednostek, wspólnot oraz społeczeństw.

Behawioryzm społeczny i interakcjonizm symboliczny

Badania nad „ogniwem pośredniczącym" w interakcjach między człowiekiem a światem doprowadziły do sformułowania przez amerykańskiego naukowca George'a Meada (1934) koncepcji „behawioryzmu społecznego" na pograniczu psychologii społecznej i socjologii. Zgodnie z nią specyficzne ludzkie zachowanie kształtuje się w interakcjach społecznych, które mają charakter symboliczny. Są one zapośredniczone przez znaczenia i interpretacje określające rdzennie ludzką aktywność (relację z innymi i ze światem). Symbole jawią się tutaj nie tylko jako narzędzia przekazywania sensów i znaczeń działań, lecz jako uświadomione modele interpretacji sytuacji oraz formowania wzorców interakcji.

Herbert Blumer, uczeń G. Meada, nazwał ten nurt „interakcjonizmem symbolicznym". Dwie szkoły interakcjonizmu symbolicznego – chicagowska, pozostająca blisko stanowiska założyciela, oraz Iowa, która ewoluowała w stronę „teorii ról" jako modeli zorganizowanego zachowania grupy społecznej – łączy przekonanie o społecznym charakterze ludzkiego zachowania, którego nie sposób wyjaśnić wyłącznie poprzez konstrukcję bodźców i reakcji. Obie szkoły starają się zidentyfikować ów „filtr", który warunkuje ludzką percepcję „bodźców" oraz „reakcje" na nie (Blumer, 1986).

Zgodnie z interakcjonizmem symbolicznym, w relacjach międzyludzkich wyróżnia się dwa typy interakcji: bezpośrednią i symboliczną. Interakcje bezpośrednie mają charakter fizyczny, „mechaniczny" i nie wymagają od uczestników wyboru linii postępowania. Interakcja symboliczna definiowana jest przez Blumera jako działanie oparte na znaczeniach wyłaniających się w procesie interpretacji. Świat, który oddziałuje na człowieka i w którym on żyje, nie jest środowiskiem danym z góry – jest konstruowany w sieciach interakcji opartych na istotnościach (znaczeniach). W konstytuowaniu rzeczywistości społecznej biorą udział właśnie interakcje symboliczne, dzięki którym można zgłębić specyficzne ludzkie zachowanie, w tym zachowanie w czasie wojny i konfliktu zbrojnego. W ten sposób „świat" jako wyobrażenie oraz „środowisko" jest konstruowany, a nie dany; jego podstawowym elementem jest znaczenie, a nie bodziec. Człowiek samookreśla się i działa, a nie tylko reaguje. Zmiana systemów utrwalonych (powszechnie przyjętych) znaczeń oznacza zmianę świata, w którym przebywa człowiek.

Powszechnie przyjęte znaczenia są uprzednio dane jednostkom przed przystąpieniem do interakcji jako definicje tychże oddziaływań. Ich zrozumienie wyznacza ludziom „horyzont widzenia" oraz możliwe w jego obrębie „wektory działania". Poprzez osobisty stosunek do znaczeń, uzgadnianie ich z konkretnymi sytuacjami, a co za tym idzie – poprzez ich reinterpretację, jednostka kształtuje się jako sprawca, jako aktor społeczny. Co więcej, ta reorientacja stanowi „predefiniowanie sytuacji działania" i jednocześnie

eksternalizację (wyniesienie na zewnątrz, do kręgu ogólnie przyjętych definicji) nowej definicji, co wymagać będzie kolejnej reinterpretacji.

W konsekwencji, w interakcji społecznej mamy do czynienia nie z obiektami, lecz z definicjami obiektów (czyli symbolami), które interpretujemy w określonym języku (również za pomocą symboli). Zatem symbole jawią się jako modusy działania, a nie tylko narzędzia przekazywania informacji.

Stąd wynikają problemy wzajemnego dostosowania aktorów posiadających wielość perspektyw poznawczych. Ludzkie działanie jest przejściem z jednej perspektywy w drugą, co wymaga przewartościowania perspektywy poprzedniej. Każda nowa przyszłość wymaga także nowej przeszłości. Wzajemne dopasowanie zapewnione jest przez fakt, że ludzie działają we wspólnotach, przeprowadzają „próby w wyobraźni", są zdolni w odruchu refleksji do „zdystansowania się" od sytuacji i uświadomienia sobie własnej „odrębności". W rezultacie potrafią „zachować pauzę" i uczynić z samych siebie obiekt własnej analizy; potrafią „przyjąć rolę innego". Redefiniując sytuację, „wbudowują" się w nią, utrwalają skuteczne działania i są gotowi odpowiadać na oczekiwania (ekspektacje) innych.

Rozumienie procesów konstytuowania rzeczywistości społecznej G. Mead formułuje poprzez pojęcie „uogólnionego innego" (procedury typizacji) oraz ustanawianie dystansów społecznych w wyniku wzajemnego dostosowania. Interakcjonizm symboliczny wskazuje na fundamentalne podejście do badania fenomenów społecznych, zgodnie z którym badacz winien wbudowywać swoje strategie badawcze w realne interakcje społeczne (Blumer, 1986). Jego strategie nie mogą być zdystansowane wobec pewnej empirycznej danej, lecz muszą stanowić praktyki kształtujące społeczność. W związku z tym badacz znajduje się między dwiema skrajnościami: z jednej strony musi unikać błędnych założeń o związku swoich konstruktów z wydarzeniami świata realnego, który podlega nieustannej reinterpretacji, z drugiej zaś – musi stale pamiętać o swojej „inkluzji" (włączeniu) w realne sytuacje. Stąd wywodzą się postulaty interakcjonizmu symbolicznego dotyczące doskonalenia procedury „badanie – weryfikacja", czyli oceny adekwatności aparatu pojęciowego wobec opisywanych procesów. Kładzie się nacisk na indukcyjne (zorientowane na fakty) i wielowariantowe strategie badawcze (zapewniające wielość punktów widzenia) oraz na dążenie do ujawnienia głębokich warstw zachowania. Idee te są zbieżne z psychologią fenomenologiczną oraz socjologią wiedzy – wiodącymi nurtami poznania społeczno-humanistycznego XX i początku XXI wieku.

Zwrot postmodernistyczny w behawioralnych badaniach nad wojną

Postmodernizm oraz koncepcje „wojny behawioralnej" w przestrzeni krajowej aktywnie analizuje G. Poczeptsow (2016, 2017). Nacisk na znaczenie wdrożenia tego konceptu w drugiej dekadzie XXI wieku wynika z ówczesnych intensywnych poszukiwań nowych metodologii zarządzania zachowaniem masowym we własnych krajach, krajach

partnerskich oraz państwach przeciwnika, mających na celu wsparcie lub podważenie zaufania do określonych polityk militarnych, akcji i operacji.

W wyniku rozwoju wyspecjalizowanych nauk o człowieku i społeczeństwie w XX wieku sformułowano fundamentalne rozumienie, że „natura ludzka", podobnie jak „rzeczywistość społeczna", jest konstruowana, składana i hodowana, a nie dana. System interakcji międzyludzkich, zapośredniczony przez otwarte na interpretację i reinterpretację znaczenia akceptowane przez społeczeństwo, kształtuje zarówno społeczność jako świat człowieka, jak i samego człowieka, co warunkuje i ukierunkowuje zachowania indywidualne oraz masowe. W ten sposób zachowania te, a także reakcje społeczne, są interpretowane nie poprzez „wewnętrzne" właściwości natury ludzkiej, lecz poprzez nabyte doświadczenie interakcji ze światem, co sprawdza się zarówno w czasie pokoju, jak i w dobie wojny czy konfliktu zbrojnego. Doświadczenie to utrwala się w systemie wiedzy, wartości, potrzeb, wzorców zachowań i norm (czyli w kulturze jako systemie znaczeń utrwalonych znakowo-symbolicznie), określając psychologię jednostki, grupy i społeczeństwa, ich stosunek do przemocy oraz typy zachowań bojowych czy wrażliwość na określone tematy.

Powracając do dorobku behawioryzmu w kwestii agresji i konfliktów zbrojnych, należy zauważyć, że w swej unowocześnionej formie zintegrował on osiągnięcia filozofii i nauki postmodernistycznej. Właśnie dla zrozumienia najnowszych podejść behawioralnych, aktywnie stosowanych w sferze politycznej i militarnej, konieczne jest wyjaśnienie istoty elementu postmodernistycznego w późnej formie behawioryzmu.

Postmodernizm to światopogląd filozoficzny przełomu XX i XXI wieku, który potężnie zaznaczył swoją obecność, a następnie osłabł, naświetlając jednak szereg kwestii pozostających do dziś przedmiotem debaty wspólnot filozoficznych, wojskowo-naukowych i politycznych. Sytuacja postmodernistyczna zaistniała, gdy w wyniku dryfu społeczeństwa w stronę „postindustrializmu" oraz społeczeństwa informacyjnego (sieciowego), pojawiła się możliwość innego spojrzenia (retrospekcji) na społeczeństwo przemysłowe, jego cele, wartości i projekty. W ogólnej charakterystyce postmodernizmowi właściwe jest krytyczne naświetlenie stylów myślenia i sposobów strukturyzowania doświadczenia społeczeństwa nowożytnego, co stało się możliwe dzięki wyczerpaniu historycznego projektu Moderny (nowoczesności). Postmodernizm demaskuje źródła „oświeceniowego stylu myślenia": skrajny racjonalizm, logocentryzm, scjentyzm (monopol nauki na prawdę) oraz dyktaturę totalności (ogólności) nad jednostkowym istnieniem i unikalnym wydarzeniem. Krytyczna analiza pokazuje, że racjonalistyczny obraz świata doby Moderny jest nie mniej obciążony założeniami przyjmowanymi bez dowodu, niż krytykowane przez oświeceniowców wyobrażenia mitologiczne czy religijne.

Zarówno w nauce, filozofii, jak i w świadomości potocznej, moralności, religii czy mitologii, funkcję warunkującą i kształtującą mentalność, cechy oraz postawy życiowe ludzi pełnią dominujące narracje (z łac. *narrare* – akt mowy, werbalne przedstawienie, opowiadanie w odróżnieniu od wyobrażenia). To poprzez nie konstruowany jest obraz rzeczywistości społecznej, a ich przeżywanie poprzez re-narrację staje się jednocześnie prak-

tyką kultywowania jednostek jako istot historycznych – mowa o „formującym odtwarzaniu" opowieści, na przykład o wojnie trojańskiej, żywotach świętych czy postępie społecznym.

Na ukształtowanie się postmodernizmu wpłynęły przede wszystkim (Foucault, 1975):

- idee Marksa, Nietzschego i Freuda dotyczące roli nieświadomości („materialnych interesów klasowych", „woli mocy", „libido") w „produkcji" życia; podejście do świadomości jako „wtórnego", towarzyszącego produktu produkcji życia, który zniekształca i ukrywa prawdziwe źródło bytu;
- filozofia lingwistyczna L. Wittgensteina (2000), zgodnie z którą „nasza wiedza/widzenie świata ograniczone jest przez możliwości naszego języka";
- strukturalizm F. de Saussure'a (1916), R. Barthes'a, C. Lévi-Straussa oraz J. Lacana, według którego struktury znakowo-symboliczne konstruują jednocześnie obraz rzeczywistości oraz aktorów posługujących się znakami, sensami i znaczeniami; uporządkowanie doświadczenia „zadomowienia się w świecie" pozwala jednocześnie porządkować stany i reakcje jednostek w niestabilnym, pozbawionym stałego gruntu środowisku;
- ukształtowanie się semiotyki (gr. *semeiotikón*, od *Siemion* – znak) jako interdyscyplinarnej dziedziny badań nad systemami znakowo-symbolicznymi.

Postmodernistyczny dorobek w zakresie modelowania procesów konstruowania rzeczywistości społecznej oraz ludzkiego działania, kierowanego przez interpretacje tejże rzeczywistości, jest aktywnie wdrażany w behawioralne podejścia do zarządzania w różnych sferach życia społecznego, wykazując skuteczność również w dziedzinie wojskowości. Zarządzanie zachowaniem poprzez „sferę sensu" oraz „środowisko aksjologiczne", które determinują postrzeganie świata i poszczególnych wydarzeń, a także ukierunkowują na „właściwe decyzje i działania", otwiera nowe możliwości osiągania istotnych celów zarówno w czasie pokoju, jak i wojny. Trendem w teorii i praktyce zarządzania, nakreślającym zadania przyszłości, jest opracowanie „broni behawioralnej", „interwencji behawioralnej" oraz „operacji behawioralnej".

U podstaw behawioralnego instrumentarium zarządzania leży związek między kontekstem informacyjnym interpretacji kwestii bieżących i strategicznych, utrwalonym w życiu określonych wspólnot i społeczeństw (wartości, preferencje, autorytety, pamięć zbiorowa, doświadczenie społeczne itp.), a typem zachowania, ku któremu on prowadzi. Istotą „interwencji behawioralnej" jest konstruowanie pożądanego typu zachowania poprzez oddziaływanie na kontekst informacyjny wraz z „nakierowywaniem" (impulsowaniem) jednostek ku pożądanemu wyborowi.

Opracowania z zakresu zarządzania behawioralnego w nowoczesnej zachodniej nauce wojskowej nabrały szczególnego znaczenia praktycznego w związku z walką z międzynarodowym terroryzmem oraz zabezpieczaniem misji pokojowych, m.in. w Iraku i Afganistanie. Generalizacja zdobytych doświadczeń oraz identyfikacja problematycznych aspektów działalności kontyngentów wojskowych doprowadziły do przewartościowania znaczenia pracy z ludnością w miejscach stacjonowania wojsk oraz z własnym społeczeństwem. Celem tych prac stało się wdrożenie ogólnej metodologii, która hamowałaby

negatywne postawy i działania wobec wojskowych, stymulowała pozytywne nastawienie i wsparcie, a także pozbawiała bojowników zaplecza w lokalnych społecznościach.

Zastosowanie podejść behawioralnych stało się odpowiedzią na potrzebę wypracowania nowych metod realizacji postawionych zadań. Po pierwsze, powstały nowe kanały obiegu informacji (media głównego nurtu, Internet, sieci społecznościowe); po drugie, klasyczny paradygmat wojny/walki zbrojnej został zastąpiony przez jej modele nieklasyczne, asymetryczne i hybrydowe. Jednocześnie w warunkach globalizacji przestrzeni walki zbrojnej oraz dywersyfikacji jej podmiotów, nowej wymowy nabrała idea, że czas zaoszczędzony dzięki użyciu siły zbrojnej jest bardzo szybko „konsumowany" przez okres powojenny. Dzieje się tak, jeśli nie zmieni się światopogląd społeczny lokalnej ludności, grup i liderów, i jeśli nie znajdą się w nim pozytywne konotacje dla zwycięzcy i jego sprawy – „wraz z wetknięciem flagi na odzyskanym terytorium walka dopiero się zaczyna". Chodzi zatem o zwycięstwo na froncie światopoglądowym i w sferze psychologii społecznej.

Gwałtowny wzrost liczby źródeł informacji i masowy dostęp do nich, a także brak akceptacji (lub nieufność) wobec przekazów oponentów wynikający z różnic kulturowych i ideologicznych, spowodowały utratę skuteczności tradycyjnych metod propagandy opartych na bezpośrednim przekazie sztywnego komunikatu. Sytuację komplikują również nowe możliwości masowej mobilizacji ruchów protestacyjnych i sabotażowych poprzez portale społecznościowe. W takich warunkach efektywność zarządzania zachowaniem masowym mogą zapewnić jedynie pośrednie metody wpływu. Poszukiwania te doprowadziły do postmodernistycznej koncepcji behawioralnej „kontroli nad narracją", czyli bazową strukturą sensów i obrazów, poprzez które nie tylko konstruowana i interpretowana jest rzeczywistość społeczna wspólnoty, lecz także kształtowane są postawy społeczne oraz modele podejmowania decyzji przez jednostki, liderów i grupy (Spencer, 1873).

Wzmacnianie porządku i zapewnianie wsparcia ludności dla wojskowych za pomocą kontroli nad narracją oznacza gwarantowanie „automatycznie właściwego działania" poprzez system „triggerów", czyli mechanizmów spustowych i punktów wpływu (wydarzeń symbolicznych, konotacji, skojarzeń semantycznych), które mają „popychać" wybór w pożądanym kierunku bez bezpośredniego przymusu. Chodzi o kontrolę nie nad aktorami, lecz nad kontekstem, który warunkuje akceptację celów i środków.

Wymaga to zrozumienia, dlaczego np. narracja Al-Kaidy jest bardziej atrakcyjna dla ludności muzułmańskiej niż narracja amerykańska (Pocheptsov, 2016). Odpowiedź na to pytanie wiąże się z badaniem grupy docelowej, jej specyfiki kulturowej, struktur postrzegania świata i stylu myślenia („zabezpieczenie kulturoznawcze" operacji w sensie antropologii kulturowej).

Ujawnienie specyficznej logiki zachowań (irracjonalnych z naszego punktu widzenia) jest pierwszym krokiem w stronę przeniesienia akcentów z bezpośredniej „walki z terroryzmem" na „walkę z przyczynami rekrutacji nowych bojowników" i wspierania ugrupowań terrorystycznych przez ludność. Doświadczenia z misji pokojowych i operacji antyterrorystycznych wskazują na nieoczywistość tych przyczyn w nieeuropejskim środowisku socjokulturowym. Osiągnięcie celów podczas „operacji kontrterrorystycz-

nej zorientowanej na ludność" jest możliwe pod warunkiem badania istniejącej obok przestrzeni fizycznej „przestrzeni ludzkiej" oraz prowadzenia antropologicznych analiz motywacji, kultury i celów jednostek oraz wspólnot.

Właśnie dlatego w celu opracowania instrumentarium kontroli nad narracją i opartych na niej interwencji behawioralnych resorty obrony USA, Francji i Wielkiej Brytanii zaczęły aktywnie angażować psychologów i antropologów (o czym wspomina również Lawrence Freedman, 2013). W rezultacie do instrumentarium nauki o wojnie, edukacji i praktyki dowodzenia włączono nowy typ działań – „operacje prowadzone narracjami", polegające na tworzeniu kontekstów modelujących ludzkie zachowanie.

Operacje behawioralne i wojna kognitywna

Podstawą tej koncepcji, według G. Poczeptsowa (2017), stała się praca „Siła militarna a zmiana kulturowa" (ang. *Military Power and Cultural Change*), przygotowana przez amerykańskich naukowców W. Keystira i J. Russella w ramach grantu DARPA (Agencji Zaawansowanych Obronnych Projektów Badawczych Departamentu Obrony USA). W pracy tej postuluje się m.in. konieczność włączenia owych podejść do systemu szkolenia oficerów, przed którymi stoi zadanie podejmowania decyzji w warunkach niepewności, przy jednoczesnym przewidywaniu konsekwencji nie tylko pierwszego, ale także drugiego i trzeciego rzędu. Jako fundamenty rozwiązania tego zadania określono: „analizę grupy docelowej" (opanowanie kontekstów interakcji społecznych, „dekodowanie" narracji współdzielonych przez jednostki i wspólnoty), nawiązanie „dialogu z ludnością" (społecznościami, grupami opiniotwórczymi i wpływowymi osobami) oraz oddziaływanie na sytuację „z peryferii do centrum" poprzez fizyczną, społeczną i kognitywną sferę działań (wpływ poprzez artefakty i kulturę masową). Ostatecznym celem jest inicjowanie zmian w zachowaniu indywidualnym i grupowym – przed, w trakcie i po konflikcie – „u bojowników, u ludności, od której otrzymują wsparcie, oraz u tych, którzy w przyszłości mogą do tego wsparcia dążyć" (Mackay i Tatham, 2011).

Metodologia „operacji behawioralnych" opiera się na dwóch kluczowych tezach: konflikt odbywa się w społeczeństwie informacyjnym, gdzie percepcja może wydawać się realniejsza od rzeczywistości, a zmiana zachowania jest decydującym czynnikiem sukcesu. O bieżącej reorientacji systemów osiągania celów strategicznych świadczą konceptualizacje „wojny kognitywnej", które modelują wpływ na przeciwnika poprzez oddziaływanie na obraz świata społecznego, pamięć historyczną i system wartości. Ma to na celu narzucenie własnej woli poprzez stymulowanie określonych typów zachowań społecznych.

Metodologia koncepcji takich jak „wojna behawioralna" (Mackay i Tatham, 2011), „wojna kulturocentryczna", „wojna populacjocentryczna" (ang. *population-centric warfare*) oraz „wojna kognitywna" (Freedman, 2013), zmierza do wypracowania adekwatnej bazy dla zmian w prowadzeniu walki zbrojnej w erze informacji. Opracowanie nowych modeli stało się przełomem w zakresie strategicznego reagowania na wyzwania „wojny

asymetrycznej", którą pod koniec lat 90. i na początku lat 2000. określano mianem „wojny nie do wygrania", gdzie „słaby" zwycięża „silnego" dzięki unikaniu bezpośredniego starcia, „amorficzności", „nieregularności" oraz rozproszonej działalności dywersyjnej.

W konfliktach przyszłości, jak zauważają uznany amerykański naukowiec i ekspert ds. bezpieczeństwa I. Arreguín-Toft (2001) oraz Georgij Poczecow (2016), zwycięży ten, kto pierwszy zdoła dokonać „skoku koncepcyjnego" w myśleniu. Analiza „zwycięstwa słabego gracza nad silnym" jako wariantu konfliktu asymetrycznego powinna koncentrować się na zrozumieniu warunków, w których do tego dochodzi, identyfikacji unikalnej dynamiki konfliktów asymetrycznych oraz refleksji nad ich konsekwencjami. Jak wskazuje Arreguín-Toft, jest to niezbędne i celowe, aby zmniejszyć podobieństwo uderzeń asymetrycznych do „wojen nie do wygrania", zwiększając tym samym szanse na sukces USA w sytuacjach, gdy użycie broni okaże się nieuniknione.

Po drugie, po ataku terrorystycznym z 11 września 2001 roku ukształtował się pogląd, zgodnie z którym konflikty asymetryczne (od międzynarodowego terroryzmu po interwencje zbrojne w wojnach międzypaństwowych, etnicznych i domowych) stały się najbardziej prawdopodobnym zagrożeniem dla bezpieczeństwa międzynarodowego oraz bezpieczeństwa państw narodowych. W związku z tym priorytetem stało się opracowanie ogólnej teorii skutków konfliktu asymetrycznego, która wspierałaby polityków w wysiłkach na rzecz budowy „różnych typów sił zbrojnych i innych środków niezbędnych do ugruntowania skutecznego reagowania strategicznego" w nowych warunkach. Zatem efektywne reagowanie strategiczne oraz sukcesy w konfliktach asymetrycznych teraźniejszości i przyszłości wymagają skoku koncepcyjnego w sposobie myślenia polityków i wojskowych (Arreguín-Toft, 2001).

Mocne i słabe strony tradycji behawioralnej w badaniach nad wojną mogą zostać, naszym zdaniem, w pełni naświetlone poprzez studia komparatystyczne zbieżne z psychoanalityczną tradycją pojmowania wojny, konceptualizacją wojny jako fenomenu późnego kapitalizmu, analizą wojny i innych konfliktów społecznych w ramach teorii pola, odkrywaniem kulturowej logiki wojen XXI wieku, filozofiami wojny oraz modelowaniem strategii zachowań wojennych za pomocą teorii gier.

Podsumowanie

Podejścia behawioralne w badaniach nad przemocą i wojną pokonały drogę od naturalizmu właściwego dla pierwotnych założeń behawioryzmu i etologii, aż po współczesne nurty symboliczno-interakcjonistyczne oraz kulturocentryczne. Dalsze studia nad zmiennością zachowań wielkich grup społecznych w wirze transformujących się konfliktów zbrojnych są kluczowe zarówno dla wyjaśnienia i zrozumienia bieżących procesów, jak i prognozowania ich rozwoju w celu opracowania oraz instytucjonalizacji nowego systemu sprawiedliwego pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego.

Przeprowadzona analiza wykazała, że podejścia behawioralne w badaniach nad przemocą i wojną przeszły złożoną ewolucję – od naturalistycznego redukcjonizmu

wczesnego pozytywizmu, etologii i klasycznego behawioryzmu, po nowoczesne modele symboliczno-interakcjonistyczne, kulturocentryczne i postmodernistyczne. W ramach tej ewolucji dokonała się zasadnicza zmiana w postrzeganiu źródeł agresji oraz mechanizmów zachowań wojennych: od wyjaśnień determinowanych biologicznie ku zrozumieniu decydującej roli czynników socjokulturowych, poznawczych i semantycznych.

Wykazano, że współczesna racjonalność naukowa coraz wyraźniej przesuwa się od analizy bezpośrednich reakcji behawioralnych ku badaniu kontekstów interpretacji, systemów znaczeń oraz narracji strukturyzujących zachowania indywidualne i masowe. To właśnie w tym wymiarze przekształcony postmodernistycznie behawioryzm oraz pokrewne nauki behawioralne tworzą metodologiczny fundament najnowszych koncepcji wojny kognitywnej, kulturocentrycznej oraz populacjocentrycznej.

Uzasadniono, że w warunkach konfliktów asymetrycznych i hybrydowych XXI wieku decydującego znaczenia nabiera nie tylko fizyczna, ale przede wszystkim kognitywno-semantyczna przestrzeń konfrontacji. Kontrola nad narracjami, orientacjami aksjologicznymi oraz ramami interpretacyjnymi rzeczywistości społecznej staje się kluczowym narzędziem wpływu strategicznego.

Perspektywy dalszych badań upatruje się w interdyscyplinarnym powiązaniu podejść behawioralnych z tradycją psychoanalityczną, teorią pola, socjologią kultury wojny oraz współczesnymi modelami zachowań strategicznych. Otwiera to możliwości głębszego zrozumienia transformacji współczesnych konfliktów zbrojnych oraz formułowania naukowo uzasadnionych strategii na rzecz zapewnienia trwałego bezpieczeństwa międzynarodowego i sprawiedliwego pokoju.

Bibliografia

Arreguín-Toft, I. (2001). How the weak win wars: A theory of asymmetric conflict. *International Security, 26*(1), 93-128. https://doi.org/10.1162/016228801753212868

Blumer, H. (1986). *Symbolic interactionism: Perspective and method*. University of California Press.

Comte, A. (1865). *A general view of positivism*. Cambridge University Press. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.503622

Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Gallimard.

Freud, S. (1930). *Das Unbehagen in der Kultur*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

Freedman, L. (2013). *Strategy: A History.* Oxford University Press.

Fromm, E. (1973). *The anatomy of human destructiveness*. Holt, Rinehart & Winston. https://archive.org/details/ErichFrommTheAnatomyOfHumanDestructiveness/page/n3/mode/2up

Fromm, E. (1993). *Ucieczka od wolności*. Czytelnik.

Hull, C. L. (1943). *Principles of behavior: An introduction to behavior theory*. Appleton-Century-Crofts. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.205891/page/n11/mode/2up

Lorenz, K. (1974). *Civilized man's eight deadly sins*. Harcourt Brace Jovanovich.

McDougall, W. (1929). *The group mind*. G. P. Putnam's Sons. https://archive.org/details/groupmindsketcho00mcdo/page/376/mode/2up

Mackay, A., Tatham, S. (2011). *Behavioural conflict*. Military Studies Press.

Mead, G. H. (1934). *Mind, self, and society*. University of Chicago Press. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.275359/page/n429/mode/2up

Pocheptsov, H. (2016). *Смисли і війни*. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

de Saussure, F. (1916). *Course in general linguistics*. Columbia University Press. https://archive.org/details/courseingenerall00saus/page/n5/mode/2up

Skinner, B. F. (1938). *The behavior of organisms*. Appleton-Century. https://www.bfskinner.org/wp-content/uploads/2016/02/BoO.pdf

Sorokin, P. A. (1937). *Social and cultural dynamics*. American Book Company. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.46550/page/n5/mode/2up

Sorokin, P. A. (1957). *Society, culture, and personality*. Harper.

Spencer, H. (1873). *The study of sociology*. https://oll.libertyfund.org/titles/spencer-the-study-of-sociology-1873

Thorndike, E. L. (1940). *Human nature and the social order*. Macmillan Publisher.

Tolman, E. C. (1932). *Purposive behavior in animals and men*. Appleton-Century. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.138824/page/n1/mode/2up

Trotter, W. (1914). *Instincts of the herd in peace and war*. T. Fisher Unwin.

Veblen, T. (1914). *The instinct of workmanship and the state of the industrial arts*. Macmillan Publisher. https://archive.org/details/instinctworkman00veblgoog/page/n8/mode/2up

Watson, J. B. (1924). *Behaviorism*. Kegan Paul, Trench, Trubner & CO. https://archive.org/details/behaviorism032636mbp

Wittgenstein, L. (2000). *Tractatus logico-philosophicus.* (B. Wolniewicz, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Noty o autorach

Vasyl Osodlo. Doktor nauk psychologicznych (habilitowany), profesor, Zasłużony Pracownik Oświaty Ukrainy, laureat Państwowej Nagrody Ukrainy w dziedzinie nauki i techniki. Jest profesorem WSB-NLU. Specjalista w dziedzinie psychologii wojny oraz zdrowia psychicznego. Łączy praktyczne doświadczenie wojskowe z akademicką i psychologiczną analizą wojny jako fenomenu społecznego, psychologicznego i egzystencjalnego. Autor wykładów oraz materiałów dydaktycznych i analitycznych dla studentów, wykładowców i specjalistów z obszaru nauk społecznych i humanistycznych.

Liudmyla Budahiants. Doktor nauk filozoficznych (kandydat nauk), adiunkt, nauczyciel akademicki – adiunkt Katedry Nauk Społecznych Narodowego Uniwersytetu Obrony Ukrainy. Specjalista w zakresie antropologii filozoficznej, filozofii polityki oraz filozofii prawa. Autorka publikacji dotyczących natury człowieka w filozoficznym i naukowym badaniu przemocy społecznej, fenomenu ideologii w filozofii europejskiej oraz problemów ideologicznych współczesnej demokracji. Współautor książki „Społeczno-filozoficzne i psychologiczne aspekty współczesnych wojen".